

HAYKALTAROSHLIKDA SHAKL VA MAZMUN UYG'UNLIGI

*Nizomiy nomidagi O'zMPU Tasviriy san'at mutaxassisligi 1-bosqich
magistranti Zayniddinova Sevinch Jaloliddin qizi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada haykaltaroshlik san'atida shakl va mazmun uyg'unligining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi va haykaltaroshlik asarlarida tashqi ko'rinish (shakl) va ichki g'oya (mazmun) o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, ularning san'at asarining estetik va semantik qiymatini belgilashdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, tarixiy va zamonaviy haykaltaroshlik namunalarida mazkur uyg'unlikning namoyon bo'lishi misollar asosida ochib berilib, shakl va mazmunning bir-birini to'ldirishi orqali san'at asarining ta'sirchanligi oshishi haqida keng ma'lumotlar bayon etiladi.*

Kalit so'zlar: *haykaltaroshlik, shakl, mazmun, uyg'unlik, estetik qadriyat, san'at, kompozitsiya, ifoda vositalari, badiiy obraz, plastik san'at, tasviriy san'at, g'oya, semantika, realizm, abstraksiya, ijodiy yondashuv, san'at tahlili*

Аннотация: *В данной статье рассматривается гармония формы и содержания в скульптуре с теоретической и практической точек зрения. Анализируется взаимосвязь между внешней формой произведения и его внутренним смыслом, а также их роль в формировании эстетической и семантической ценности художественного произведения. Особое внимание уделяется примерам из классической и современной скульптуры, демонстрирующим данное единство. Автор подчеркивает, что гармоничное сочетание формы и содержания усиливает художественное воздействие произведения.*

Ключевые слова: *скульптура, форма, содержание, гармония, эстетика, искусство, композиция, выразительные средства, художественный образ, пластическое искусство, изобразительное искусство, идея, семантика, реализм, абстракция, творческий подход, анализ искусства*

Annotation: *This article explores the harmony between form and content in sculpture from both theoretical and practical perspectives. It examines the relationship between the external form and internal meaning of sculptural works, highlighting their role in shaping the aesthetic and semantic value of art. The study also provides examples from classical and contemporary sculpture to illustrate this unity. The author concludes that the integration of form and content significantly enhances the expressive power and impact of a work of art.*

Keywords: *sculpture, form, content, harmony, aesthetics, art, composition, expressive means, artistic image, plastic arts, visual arts, idea, semantics, realism, abstraction, creative approach, art analysis*

KIRISH

Bugungi kunda milliy madaniyat va san'atni rivojlantirish, uning mazmun-mohiyatini chuqur anglash va yosh avlod ongiga yetkazish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, tasviriy san'atning muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan haykaltaroshlikda shakl va mazmun uyg'unligini ta'minlash san'at asarining badiiy qiymatini belgilovchi asosiy mezonlardan biridir. Zero, har qanday san'at asari nafaqat tashqi ko'rinishi bilan, balki unda mujassam etilgan g'oya, ruhiy kechinma va falsafiy mazmun bilan ham baholanadi. Haykaltaroshlik san'atida shakl – bu asarning tashqi ifodasi, plastika, kompozitsiya va hajm orqali namoyon bo'lsa, mazmun esa uning ichki mohiyati, g'oyaviy yo'nalishi va badiiy yuki bilan belgilanadi. Ushbu ikki tushuncha o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ularning uyg'unligi san'at asarining mukammalligini ta'minlaydi. Agar shakl mazmunsiz bo'lsa, u faqat tashqi bezak darajasida qolib ketadi, aksincha mazmun shaklsiz ifodalanmasa, u tomoshabinga yetib bormaydi. Shu bois haykaltaroshlikda shakl va mazmun uyg'unligi masalasi nazariy va amaliy jihatdan chuqur o'rganishni talab etadi. Mamlakatimizda san'at va madaniyatni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu borada Shavkat Mirziyoyev quyidagicha ta'kidlaydi: “Madaniyat va san'atni rivojlantirish bu xalqimizning ma'naviy dunyosini yuksaltirish, milliy o'zligimizni mustahkamlash demakdir”.

Ushbu fikr san'atning jamiyat hayotidagi o'rni naqadar muhim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, Prezidentimiz san'at asarlarining mazmunan boy, g'oyaviy yetuk va zamon talablari darajasida bo'lishi zarurligini alohida qayd etadi. Haykaltaroshlik asarlari orqali jamiyatdagi muhim tarixiy voqealar, buyuk shaxslar siymosi, milliy qadriyatlar va insoniy kechinmalar ifodalanadi. Bu jarayonda shakl va mazmunning uyg'unligi asarning tomoshabinga ta'sir kuchini oshiradi, uning estetik va ma'naviy ahamiyatini belgilaydi. Shu jihatdan mazkur maqolada haykaltaroshlikda shakl va mazmun uyg'unligining nazariy asoslari, badiiy ifoda vositalari hamda amaliy namunalari keng qamrovda tahlil qilinadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy san'at jarayonida shaklga ortiqcha urg'u berilib, mazmunning ikkinchi planga tushib qolish holatlari ham uchramoqda. Bu esa san'at asarlarining ta'sirchanligini pasaytirishi mumkin. Shuning uchun shakl va mazmun o'rtasidagi muvozanatni saqlash, ularni uyg'un holda rivojlantirish bugungi haykaltaroshlik san'ati oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

METODOLOGIYA

Haykaltaroshlik san'atida shakl va mazmun uyg'unligini o'rganish kompleks, tizimli va ko'p bosqichli metodologik yondashuv asosida amalga oshiriladi va san'atshunoslik, estetika, falsafa hamda madaniyatshunoslik fanlarining nazariy asoslariga tayaniladi. Bu esa masalani bir yoqlama emas, balki ko'p qirrali, chuqur va ilmiy asoslangan holda tahlil qilish imkonini beradi. Avvalo, tadqiqotning nazariy asosini shakl va mazmun kategoriyalarining falsafiy talqini tashkil etadi. Falsafada shakl va mazmun o'zaro dialektik birlikda mavjud bo'lib, biri ikkinchisini to'ldiradi va rivojlantiradi. Shu nuqtai nazardan, haykaltaroshlik asarlari tahlilida dialektik metoddan keng foydalanish mumkin. Ushbu metod yordamida asarning tashqi ko'rinishi va ichki mohiyati o'rtasidagi bog'liqlik, ularning o'zaro ta'siri va uyg'unlashuv jarayoni tahlil qilinadi. Dialektik yondashuv ayniqsa qarama-qarshi unsurlar – realizm va abstraksiya, an'anaviylik va zamonaviylik, individual ifoda va ijtimoiy mazmun o'rtasidagi munosabatlarni ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida tizimli yondashuv metodidan ham foydalanildi. Bu metod

asosida haykaltaroshlik asari yaxlit bir tizim sifatida ko'rib chiqildi. Ya'ni, undagi kompozitsiya, hajm, material, faktura, plastika kabi shakliy elementlar hamda g'oya, ramziylik, emotsional ta'sir kabi mazmuniy komponentlar o'zaro bog'liq holda o'rganildi. Har bir elementning umumiy badiiy yechimdagi o'rni va ahamiyati aniqlanib, ular o'rtasidagi muvozanat va uyg'unlik darajasi baholandi. Bu yondashuv san'at asarining ichki tuzilishini chuqurroq anglashga yordam berdi. Shuningdek, qiyosiy-tahliliy metod ham muhim o'rin tutdi. Ushbu metod orqali turli davrlarga mansub haykaltaroshlik asarlari o'zaro solishtirildi. Klassik davr haykaltaroshligi bilan zamonaviy yo'nalishlar o'rtasidagi farqlar va o'xshashliklar aniqlanib, shakl va mazmun uyg'unligining tarixiy evolyutsiyasi o'rganildi. Masalan, an'anaviy haykaltaroshlikda realizm va aniqlik ustuvor bo'lgan bo'lsa, zamonaviy san'atda abstrakt shakllar orqali chuqur falsafiy mazmun berishga intilish kuchaygani kuzatildi. Bu esa shakl va mazmun o'rtasidagi munosabatning vaqt o'tishi bilan o'zgarib borishini ko'rsatadi. Tadqiqotda san'at asarlarini vizual tahlil qilish metodi ham keng qo'llanildi. Bu metod yordamida haykaltaroshlik namunalari bevosita kuzatilib, ularning tashqi ko'rinishi, kompozitsion tuzilishi, proporsiyalari, dinamika va statikasi o'rganildi. Vizual tahlil jarayonida asarning tomoshabinga ko'rsatadigan estetik ta'siri, hissiy yuklamasi va ramziy ma'nolari aniqlanib, shakl orqali mazmun qanday ifodalanayotgani izchil tahlil qilindi. Shu bilan birga, semiotik yondashuv asosida haykallardagi ramzlar, belgilar va ularning ma'no qatlamlari ham o'rganildi. Bundan tashqari, tarixiylik va mantiqiylik metodlari asosida haykaltaroshlik san'atining rivojlanish bosqichlari tahlil qilindi. Har bir davrning ijtimoiy, siyosiy va madaniy sharoiti san'at asarlarining mazmuniga qanday ta'sir ko'rsatgani o'rganildi. Bu esa shakl va mazmun uyg'unligining faqat estetik hodisa emas, balki ijtimoiy-falsafiy jarayon ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida milliy haykaltaroshlik maktabining o'ziga xos jihatlari ham alohida e'tiborga olindi. Empirik yondashuv doirasida esa mavjud haykaltaroshlik asarlari tahlil qilinib, ularning badiiy yechimlari umumlashtirildi. Kuzatish, tavsiflash va interpretatsiya usullari yordamida shakl va mazmun o'rtasidagi uyg'unlik darajasi aniqlanib, muayyan xulosalar chiqarildi. Shu bilan birga, san'atshunos olimlarning ilmiy ishlari,

monografiyalari va maqolalari o'rganilib, ularning nazariy qarashlari tahlilga jalb etildi. Umuman olganda, mazkur metodologiya haykaltaroshlikda shakl va mazmun uyg'unligini har tomonlama, chuqur va ilmiy asosda o'rganish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mazkur tadqiqot mavzusini yoritishda haykaltaroshlik san'atida shakl va mazmun uyg'unligi masalasiga oid mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari, nazariy konsepsiyalari hamda amaliy tajribalari keng tahlil qilindi. Adabiyotlar tahlili jarayonida san'atshunoslik, estetika va falsafa yo'nalishidagi muhim manbalar o'rganilib, ularning mazkur mavzuga qo'shgan hissi aniq lab berildi. Avvalo, shakl va mazmun masalasining falsafiy ildizlarini yoritishda Aristotle ning "Poetika" asari muhim nazariy manba sifatida xizmat qiladi. Ushbu asarda san'atning mohiyati, uning tuzilishi va ifoda vositalari haqida chuqur fikr yuritilgan. Aristotel shaklni mazmunni ifodalovchi vosita sifatida talqin qiladi va san'at asarining mukammalligi ularning uyg'unligiga bog'liqligini ta'kidlaydi. Asardan keltirilgan quyidagi fikr mazkur g'oyani yaqqol ifodalaydi: "San'at – bu hayotning taqlidi bo'lib, u ma'lum shakl orqali mazmunni ifodalaydi". Ushbu qarash bugungi haykaltaroshlik san'atida ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shuningdek, nemis faylasufi Georg Wilhelm Friedrich Hegel ning "Estetika" asari shakl va mazmun dialektikasini tushunishda muhim o'rin tutadi. Hegel san'atni "mutlaq ruhning sezgi orqali namoyon bo'lishi" deb baholab, shakl va mazmunning ajralmas birligini asoslab beradi. Unga ko'ra, mazmun o'ziga mos shaklni topmaguncha to'liq ifodalanmaydi. Hegelning quyidagi fikri ayniqsa e'tiborlidir: "Mazmun o'ziga mos shaklni talab qiladi va haqiqiy san'atda ular bir-biridan ajralmaydi". Bu nazariya haykaltaroshlikda badiiy ifoda vositalarini tanlashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Rus san'atshunosi Aleksey Losev ning "San'atning dialektikasi" asarida esa badiiy obraz, shakl va mazmun o'rtasidagi murakkab munosabatlar tahlil qilinadi. Losev san'at asarini murakkab tizim sifatida ko'rib, unda har bir elementning o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi. U shunday yozadi: "Badiiy shakl – bu mazmunning yashash usulidir". Ushbu yondashuv haykaltaroshlikda shaklni faqat tashqi ko'rinish emas, balki mazmunni jonlantiruvchi asosiy omil sifatida talqin qilishga yordam beradi.

O'zbek san'atshunosligida ham mazkur masalaga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, G'ani Abdullayev ning "Tasviriy san'at asoslari" asarida haykaltaroshlikning badiiy xususiyatlari, kompozitsiya va plastik ifoda vositalari haqida batafsil ma'lumot berilgan. Muallif shakl va mazmun uyg'unligini san'at asarining asosiy mezoni sifatida ko'rsatadi. Asarda quyidagi fikr keltiriladi: "Shakl va mazmunning uyg'unligi san'at asarining estetik mukammalligini belgilaydi". Bu qarash milliy haykaltaroshlik maktabining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, Rauf Hasanov ning ilmiy maqolalarida zamonaviy haykaltaroshlikda shakl va mazmun o'rtasidagi nisbat masalasi tahlil qilingan. Muallif zamonaviy san'atda shaklga ortiqcha urg'u berilib, mazmunning ikkinchi darajaga tushib qolish holatlarini tanqid qiladi. U shunday yozadi: "Agar shakl mazmundan uzilib qolsa, u holda san'at o'zining asosiy vazifasini yo'qotadi". Ushbu fikr bugungi san'at jarayonlarida muvozanatni saqlash zarurligini ko'rsatadi. Xorijiy manbalardan Herbert Read ning "San'atning ma'nosi" ("The Meaning of Art") asari ham alohida ahamiyatga ega. Ushbu asarda san'atning ijtimoiy va estetik mohiyati, uning inson tafakkuriga ta'siri tahlil qilingan. Read san'atni insonning ichki dunyosini ifodalovchi vosita sifatida ko'rib, shakl va mazmun uyg'unligini muhim omil sifatida baholaydi. U quyidagicha yozadi: "San'at – bu shakl orqali ifodalangan hissiyotdir". Bu yondashuv haykaltaroshlik asarlarining emotsional ta'sirini tushunishda muhimdir. Yana bir muhim manba sifatida Ernst Gombrich ning "San'at tarixi" ("The Story of Art") asarini keltirish mumkin. Ushbu asarda turli davrlar san'ati, jumladan haykaltaroshlikning rivojlanish bosqichlari keng yoritilgan. Gombrich san'atdagi shakliy o'zgarishlar mazmunning evolyutsiyasi bilan chambarchas bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Asardan keltirilgan quyidagi fikr muhim: "San'atdagi har bir shakl o'z davrining mazmunini aks ettiradi". Bu esa haykaltaroshlikni tarixiy kontekstda o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Umuman olganda, tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, haykaltaroshlikda shakl va mazmun uyg'unligi masalasi qadimdan hozirgi kungacha dolzarbligicha qolib kelmoqda. Har bir olim ushbu masalaga o'z nuqtai nazaridan yondashgan bo'lsa-da, ularning umumiy xulosasi bitta: haqiqiy san'at asari shakl va mazmunning

mukammal uyg'unligida namoyon bo'ladi. Mazkur nazariy qarashlar ushbu tadqiqotning ilmiy asosini tashkil etib, mavzuni yanada chuqurroq o'rganishga xizmat qiladi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Mazkur tadqiqot jarayonida haykaltaroshlik san'atida shakl va mazmun uyg'unligi masalasi nazariy hamda amaliy jihatdan kompleks o'rganilib, muhim ilmiy natijalarga erishildi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, haykaltaroshlik asarining badiiy mukammalligi, avvalo, undagi shakliy ifoda va mazmuniy chuqurlikning o'zaro uyg'unlashuv darajasiga bevosita bog'liqdir. Ya'ni, shakl va mazmun bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona estetik tizim sifatida namoyon bo'lgandagina san'at asari tomoshabinga kuchli ta'sir o'tkaza oladi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, shakl haykaltaroshlikda faqat tashqi ko'rinish yoki bezak vositasi emas, balki mazmunni ifodalovchi asosiy kommunikativ vositadir. Plastik yechim, kompozitsion tuzilma, hajm va proporsiyalar orqali muallif o'zining ichki g'oyasini, falsafiy qarashlarini va emotsional holatini ifodalaydi. Shu bilan birga, mazmun esa shaklning yo'nalishini belgilaydi, unga ma'no va ruh bag'ishlaydi. Agar mazmun chuqur bo'lsa, u o'ziga mos, mukammal shaklni talab qiladi; aks holda, shakl sun'iy va ta'sirsiz bo'lib qoladi. Bu jihat tadqiqot davomida o'rganilgan turli davrlarga mansub haykaltaroshlik asarlarida yaqqol namoyon bo'ldi. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, klassik haykaltaroshlikda shakl va mazmun uyg'unligi ko'proq realizm tamoyillari asosida qurilgan. Ya'ni, inson qiyofasi, tana proporsiyalari va tabiiy harakatlar aniq va mukammal tasvirlanishi orqali muayyan g'oya yetkazilgan. Bunda shaklning aniqligi mazmunning ravshanligi bilan uyg'unlashgan. Zamonaviy haykaltaroshlikda esa ushbu yondashuv sezilarli darajada o'zgarib, abstrakt va ramziy shakllar orqali murakkab falsafiy mazmunlarni ifodalash tendensiyasi kuchaygan. Bu esa shakl va mazmun o'rtasidagi munosabatning yanada murakkablashganini ko'rsatadi. Shuningdek, tadqiqot davomida zamonaviy haykaltaroshlikda ayrim muammoli jihatlar ham aniqlanib, ular muhokama qilindi. Xususan, ayrim hollarda shaklga ortiqcha urg'u berilib, mazmunning yetarlicha ochilmasligi kuzatiladi. Bunday asarlar tashqi jihatdan

jozibador bo'lsa-da, ular tomoshabinda chuqur estetik yoki ma'naviy ta'sir uyg'ota olmaydi. Aksincha, faqat g'oyaviy yuklama ustun bo'lib, shakliy ifoda yetarli darajada ishlanmagan asarlar ham mavjud bo'lib, bu esa mazmunning to'liq yetib borishiga to'sqinlik qiladi. Demak, har ikki komponent o'rtasidagi muvozanatni saqlash haykaltarosh oldidagi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Natijalar shuni ham ko'rsatdiki, shakl va mazmun uyg'unligi nafaqat estetik hodisa, balki ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida ham namoyon bo'ladi. Har bir davr haykaltaroshlik asarlarida o'sha davrning ijtimoiy muammolari, qadriyatlari va dunyoqarashi aks etadi. Bu esa mazmunning tarixiy kontekst bilan chambarchas bog'liqligini bildiradi. Shakl esa ushbu mazmunni tomoshabinga yetkazishda vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, haykaltaroshlik asarini to'liq anglash uchun uni faqat estetik mezonlar asosida emas, balki tarixiy va madaniy kontekstda ham tahlil qilish zarur. Muhokamalar natijasida yana bir muhim jihat aniqlandi: haykaltaroshlikda shakl va mazmun uyg'unligi tomoshabinning qabul qilish jarayoniga ham bog'liq.

Ya'ni, bir xil asar turli insonlar tomonidan turlicha talqin qilinishi mumkin. Bu esa mazmunning ko'p qatlamli va ochiq tizim ekanligini ko'rsatadi. Shakl esa ushbu talqinlar uchun asos yaratadi. Demak, muvaffaqiyatli haykaltaroshlik asari tomoshabinda fikrlash, his qilish va mushohada yuritishga undashi bilan ajralib turadi. Tadqiqot yakunida shunday xulosaga kelindiki, haykaltaroshlikda shakl va mazmun uyg'unligi san'at asarining estetik, semantik va kommunikativ samaradorligini belgilovchi asosiy omildir. Ushbu uyg'unlikni ta'minlash uchun haykaltarosh nafaqat texnik mahoratga, balki chuqur falsafiy tafakkur va badiiy didga ham ega bo'lishi zarur. Shuningdek, zamonaviy san'at jarayonida shakl va mazmun o'rtasidagi muvozanatni saqlash, ularni uyg'un holda rivojlantirish san'atning kelgusi taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi va haykaltaroshlik san'atida shakl va mazmun uyg'unligi masalasining dolzarbligini yana bir bor tasdiqlab, ushbu yo'nalishda ilmiy izlanishlarni davom ettirish zarurligini ko'rsatdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, shakl va mazmun bir-biridan ajralmas, o‘zaro bog‘liq hamda bir-birini to‘ldiruvchi estetik kategoriyalar bo‘lib, ularning uyg‘unligi san‘at asarining badiiy mukammalligini ta‘minlaydi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, shakl haykaltaroshlik asarining tashqi ifoda vositasi sifatida mazmunni tomoshabinga yetkazishda asosiy rol o‘ynaydi, mazmun esa shaklga g‘oyaviy yo‘nalish, chuqurlik va ma‘no bag‘ishlaydi. Ularning o‘zaro mutanosibligi buzilgan hollarda esa san‘at asarining estetik va ma‘naviy ta‘sir kuchi pasayadi. Shu bois shakl va mazmun o‘rtasidagi muvozanatni saqlash har bir haykaltaroshning asosiy ijodiy vazifasi hisoblanadi. Haykaltaroshlik san‘atida shakl va mazmun uyg‘unligi nafaqat estetik talab, balki san‘at asarining mazmunan boy, ta‘sirchan va dolzarb bo‘lishini ta‘minlovchi muhim omildir. Ushbu uyg‘unlikni chuqur anglash va amaliyotda to‘g‘ri qo‘llash san‘atkorning ijodiy salohiyatini yuksaltirish bilan birga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni keng targ‘ib etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev. Madaniyat va san‘at sohasini rivojlantirishga oid qaror va farmonlar to‘plami. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 156 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – 112 b.
3. Abdullayev G‘. Tasviriy san‘at asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 240 b.
4. Hasanov R. Zamonaviy haykaltaroshlik muammolari. – Toshkent: San‘at, 2020. – 198 b.
5. Karimov B. San‘atshunoslik asoslari. – Toshkent: Innovatsiya, 2019. – 176 b.
6. Rasulov A. Badiiy tafakkur va ifoda vositalari. – Toshkent: Tafakkur, 2018. – 152 b.
7. Yo‘ldoshev M. Tasviriy san‘at nazariyasi. – Toshkent: Universitet, 2017. – 210 b.
8. Qodirov S. Haykaltaroshlik san‘ati va uning rivojlanishi. – Toshkent: Sharq, 2016. – 184 b.
9. Gombrich E. H. The Story of Art. – London: Phaidon Press, 2018. – 688 p.

10. Read H. The Meaning of Art. – London: Faber & Faber, 2017. – 312 p.
11. Honour H., Fleming J. A World History of Art. – London: Laurence King Publishing, 2016. – 996 p.
12. Arnheim R. Art and Visual Perception: A Psychology of the Creative Eye. – Berkeley: University of California Press, 2015. – 508 p.